

15. Трубицина, И. А. Словообразовательная категория имен существительных со значением единичности в современном русском литературном языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / И. А. Трубицина. – Ставрополь, 2006. – 224 л.

16. Шанский, Н. М. Современный русский язык : учебник для пед. ин-тов по спец. № 2101 «Русский язык и литература» : в 3-х ч. / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – Ч. 2. Словообразование. Морфология. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – 256 с.

17. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналягія. Марфалогія. / П. П. Шуба – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

А.М. Булыка (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

ЛЕКСІКА ЛІТОЎСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: літуанізм, старабеларуская пісьменнасць, намінацыя, гістарызм, дыялект, дэрывацыя.

Лексічныя сродкі іншамоўнага паходжання займалі ў мове беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. прыкметнае месца. Па адносінах да слоўнікавай сістэмы старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы яны падзяляюцца на запазычаныя (словы, засвоеныя ў фанетычных, марфалагічных і семантычных адносінах), экзатызмы (словы, якія падвергліся толькі частковай, як правіла, фанетыка-марфалагічнай адаптацыі) і іншамоўныя ўкрапленні (лексічныя сродкі, якія ўспрымаюцца як іншародныя элементы). У ліку слоў літоўскага паходжання, што знайшлі адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці, адзначаюцца намінацыйныя адзінкі першых двух тыпаў.

Лексічныя запазычаныя з літоўскай мовы ўтваралі ў старабеларускім слоўніку невялікі ў колькасным выражэнні, але адзін з найбольш актыўных у камунікатыўным плане пласт лексікі. Гэта тлумачыцца тым, што сярод іх у асноўным выступалі назвы канкрэтных рэалій, пераважна прадметаў бытавога прызначэння. Пранікалі ж літоўскія словы непасрэдна, шляхам вусных кантактаў, што неабходна разглядаць як заканамерную з’яву ва ўмовах непасрэднага суседства і шматвяковага знаходжання літоўцаў і беларусаў у адной дзяржаве.

Асноўная частка літуанізмаў дзякуючы сваёй пашыранасці ў беларускіх дыялектах у сувязі з паўсюдным выкарыстаннем абазначаных імі рэалій у бытавой і гаспадарчай сферах характарызавалася шырокай ужывальнасцю ў літаратурна-пісьмовай мове, асабліва ў помніках канцылярска-юрыдычнага жанру, якія ў параўнанні з іншымі жанрава-стылявымі разнавіднасцямі старажытнай беларускай пісьменнасці ў большай ступені набліжаліся ў моўных адносінах да жывой народнай

гаворкі. Да ліку шырокаўжывальных адносяцца, напрыклад, такія намінацыі, як *бонда*, што мела значэнні 'маёмасць', 'грошы', 'зерне' (літ. *bandā*), *клуня* (*клоня*, *клуна*, *клуння*, *клюдня*) 'клуня' (літ. *klúonas*), *свирень* (*сверень*, *свиронь*) 'свіран' (літ. *svifnas*), *стирта* (*скирта*, *стырта*) 'сцірта' (літ. *stirta*).

Такое ж шырокае выкарыстанне ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці розных жанраў знаходзяць літоўскія па паходжанні словы *деготь* (*дегоць*, *дзеготь*) 'дзёгаць' (літ. *degutas*); *дирвань* (*дервань*, *дырвань*) 'дзірван' (літ. *dirvonas*), *дойлидь* (*дойлида*) 'цясляр' (літ. *dailidė*), *ковш* 'коўш, карэц, чаша' (літ. *káušas*), *куль* 'сноп саломы, куль' (літ. *kūlys*), *пуня* 'пуня' (літ. *pūnė*), *склють* (*скглють*) 'склюд' (літ. *skliūtas*), *торпъ* 'тарпа, торп' (літ. *tàrpas*), *шуло* (*шула*) 'шула' (літ. *šūlas*).

Часта фіксаваліся ў юрыдычных дакументах, якія выходзілі з цэнтральных і перыферыяльных канцылярыяў розных мясцовасцей Вялікага Княства Літоўскага, і асобныя сацыяльна-эканамічныя тэрміны літоўскага паходжання, напрыклад назвы дзяржаўных падаткаў – *дякло* (*дзякло*) 'натуральны падатак збожжам', 'мера збожжавага падатку' (літ. *dūoklė*), *мезлева* (*мезлива*) 'падатак за ўтрыманне быдла' (літ. *mezliava*), назвы асоб па ўдзелу ў вытворча-эканамічным працэсе – *болтушникъ* (*балтушникъ*, *бовтушникъ*) 'гарбар' (літ. *baltušininkas*), *лейтъ* (*лейти*) 'чорнарабочы дваровы чалавек' (літ. *laitis*), *рыкунья* (*рикунья*, *рыкунья*, *рыкуня*) 'даглядчыца скаціны' (літ. *rykūnė*).

Прыкметныя ў пісьмовых помніках, што ўзніклі на беларускай этнічнай тэрыторыі, і літуанізмы з больш вузкімі арэаламі распаўсюджання, у прыватнасці словы *атоса* (*отоса*) 'атоса' (літ. *atāsaja*), *берело* (*берло*) 'зерне, не ачышчанае ад мякіны' (літ. *bėralas*), *бучь* 'рыбалоўная снасць, верша' (літ. *būčius*), *евья* (*евня*, *ювья*, *явья*) 'ёўня, сушыльня для збожжа' (літ. *jauja*), *ендова* (*яндова*) 'вялікая міска для мыцця бялізны і пасуды' (літ. *indaujà*), *иснова* 'сальнік, тлушчавая складка брушныны' (літ. *isnauja*), *клоймъ* (*клаймъ*) 'месца для зерня ў гумне' (літ. *klojimas*), *крушня* 'куча камення, крушня' (літ. *krūsnis*), *кульша* (*кулиша*) 'сцягно' (літ. *kūlšė*), *кумпъ* (*компъ*, *кумпе*, *кумпъ*, *кумпъ*, *кумпе*, *кумпъ*, *кумпъ*) 'кумпяк' (літ. *kumpis*), *лидимо* 'высека' (літ. *lūdymas*), *лошина* (*лошына*) 'гатунак саланіны' (літ. *lašiniai*), *мянка* 'траска' (літ. *menkė*), *орудъ* 'засек' (літ. *arūodas*), *пакуле* (*пакуля*) 'пакулле' (літ. *pākuilos*), *пелка* 'няўдобіца' (літ. *pelkė*), *примень* (*приймень*, *прымень*) 'гаспадарчая прыбудова' (літ. *priemenė*), *ройстро* (*ройство*, *ройсто*) 'балота, парослае мохам і хмызняком' (літ. *raištas*), *скилондь* 'свіны страўнік, набіты сечаным мясам' (літ. *skilāndis*).

Адзінкавую фіксацыю атрымалі літоўскія па паходжанні намінацыі *дырса* 'гірса' (літ. *diršė*), *керъ* 'куст' (літ. *kėras*), *милта* 'талакно' (літ. *mīltaĩ*), *скитера* (*скитерть*) 'кавалак сала' (літ. *sketerà*).

Многія з названых слоў захаваліся калі не ў літаратурнай мове, то ў беларускіх дыялектах, хоць не заўсёды ў першапачатковых значэннях, як

дарэчы той жа *дойлідзь*, што замяніў у беларускай літаратурнай мове першапачатковае значэнне ‘цясяр’ на ‘архітэктар’.

Варта, нарэшце, адзначыць некалькі гістарызмаў літоўскага паходжання, якія сустракаюцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках, але наўрад ці захавалі якія-небудзь сляды ў сучаснай беларускай дыялектнай мове: *велдомый* ‘прыгонны’ (літ. *veldamas*), *жибентяй* (*жебентяй*, *жибеньтяй*) ‘асоба, якая забяспечвала двор палівам і асвятленнем’ (літ. *žibentajas*), *текунь* ‘пасыльны, ганец’ (літ. *tekūnas*), *торпостай* ‘следчы’ (літ. *torpostai*).

Усе разгледжаныя словы цалкам асіміляваліся на беларускай глебе ў фанетычных, марфалагічных і семантычных адносінах і практычна не адрозніваліся ад уласнабеларускай лексікі ні па фармальных, ні па сэнсавых, ні па функцыянальных прыкметах. Аб трывалым замацаванні гэтых слоў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове сведчыць таксама тое, што амаль усе яны, як правіла, удзельнічалі ў словаўтваральным працэсе, прычым колькасць дэрыватаў пры некаторых з іх была даволі значнай.

Найбольш актыўную словаўтваральную здольнасць выявілі літуанізмы *деготь* – *дегтяный*, *дегтярка*, *дегтярь*, *дехтяриха*; *дойлідзь* – *дойлидовая*, *дойлидовъ* (*дайлидовъ*), *дойлидский*, *дойлидство*; *дякло* – *дякольникъ* (*дяколникъ*), *дякольный* (*дяколный*), *подякольный*; *ковшъ* – *ковшарство*, *ковшаръ*, *ковшикъ* (*ковишкъ*), *ковшоватый*, *ковшовникъ*; *мезлева* – *мезлевный*, *мезлевский*, *мезлевица*; *примень* – *применець*, *применечокъ*, *прыменный*, *прыменокъ*; *свирень* – *свиренная*, *свиренный*, *свиренкоъ* (*сверенкоъ*, *свиرونекъ*, *свиронокъ*), *свирникъ*, *свирновицина*, *свировский*, *присвиренкоъ*. Па аднаму або два дэрываты фіксуюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці ад слоў *берло* – *берловый*, *болтушникъ* – *болтушницкий* (*бовтушницкий*), *бонда* – *бондище*, *евья* – *евейный*, *ендова* – *ендовка*, *жибентяй* – *жибентяйский*, *клуня* – *клунный*, *куль* – *кулевьє*, *лейтъ* – *лейтский*, *пакуле* – *пакульница*, *пакульный*, *пуня* – *пуница*, *пунька*, *ройстро* – *ройстречко* (*ройсточко*), *рыкунья* – *рыкуньинь*, *стирта* – *стиртище*, *стирточка*, *торпъ* – *полторна*, *торпина*, *шуло* – *шулице*.

Сустракаюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці лексічныя сродкі літоўскага паходжання, якія не маюць нічога агульнага з апісаннем мясцовага каларыту, у прыватнасці лексемы *кетвиртайня* ‘чвэрць бочкі’ (літ. *ketvirtainė*), *койминець* ‘сялянін, які жыве асобна ад вотчынніка’ (літ. *kaimūnas*), *пундель* ‘мера вагі, роўная каля 16 кг.’ (літ. *pundelis*), *ройтеникъ* (*ройтеникъ*) ‘конюх’ (літ. *gaĩtininkas*), *явктъ* ‘рэмень, якім прывязваюць валу ярмо’ (літ. *jauktas*) і інш. Яны характарызуюць спецыфіку жыцця літоўскага насельніцтва і ў семантычных адносінах беларусамі не былі асвоены. Тым не менш яны фіксаваліся і ў пісьмовых дакументах, створаных па-за межамі этнічнай Літвы, і выконвалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове

пэўную інфарматыўную функцыю. Фактычна замяніць іх уласнабеларускімі лексічнымі сродкамі не заўсёды надаралася магчымасць.

Зусім інакш неабходна кваліфікаваць зафіксаваныя ў канцылярска-юрыдычнай пісьменнасці лексічныя адзінкі літоўскага паходжання, якія мелі беларускія адпаведнікі і ў выкарыстанні якіх, здавалася б, не было патрэбы. Менавіта такое ўражанне складваецца аб лексемах *алкснинь* ‘алешнік’ (літ. *alksnynas*), *апидемя* ‘зямельны ўчастак паміж двума сядзібамі’ (літ. *apidemė*), *бендрь* ‘саўдзельнік’ (літ. *bėndras*), *броста* ‘брод’ (літ. *brastà*), *бужь* ‘адзінка вымярэння’ (літ. *búožė*), *бытнікь* ‘пчаляр’ (літ. *bitiniñkas*), *ведекга* ‘сякера з загнутым лязом’ (літ. *vedega*), *вердень* ‘крыніца’ (літ. *verdėnė*), *вея* ‘невялікі луг’ (літ. *vejà*), *винкзь* ‘выгіб, паварот’ (літ. *vingis*), *вондера* ‘кошык для зерня’ (літ. *andėgė*), *гребесть* ‘рашотка’ (літ. *grebėstas*), *двикартя* ‘чахол на пярыну’ (літ. *dvikartė*), *дексня* ‘выгаралае месца’ (літ. *degsnis*), *дикгимь* ‘шыійная частка свіной тушы’ (літ. *dugimas*), *довба* ‘яр’ (літ. *daubà*), *доржь* ‘агародка для скаціны’ (літ. *daržas*), *жакгра* ‘саха’ (літ. *žagre*), *интокь* ‘прыток’ (літ. *intakas*), *ишовги* ‘адростак’ (літ. *išaugos*), *кветмежь* ‘сумесь пшаніцы і ячменю’ (літ. *kvietmiežiai*), *кгимпорь* ‘маток’ (літ. *gėmpāras*), *кгирела* ‘гай’ (літ. *girelė*), *колва* ‘пагорак’ (літ. *kalvà*), *крося* ‘крэсла’ (літ. *krāsė*), *кудра* ‘сажалка’ (літ. *kúdra*), *лонкеля* ‘заліўны луг’ (літ. *lankele*), *люнь* ‘дрыгва’ (літ. *liūnas*), *медина* ‘сукупнасць дрэў’ (літ. *medynas*), *мовкна* ‘лыка, луб’ (літ. *máukna*), *молкаса* ‘глінішча’ (літ. *molkasys*), *намакгаль* ‘прыбудова для жылля’ (літ. *namagalis*), *номь* ‘жылы дом’ (літ. *namas*), *олкь* ‘узгорак, парослы лесам’ (літ. *alkas*), *ошвиникь* ‘конюх’ (літ. *ašvieninkas*), *пиркойта* ‘хацінка’ (літ. *pirkaitė*), *пиртика* ‘кладоўка’ (літ. *pirtikė*), *пурь* ‘мера зерня’ (літ. *pūras*), *пявнь* ‘заліўны луг’ (літ. *piaunis*), *рокгува* ‘лагчына’ (літ. *raguvà*), *сворь* ‘фунт’ (літ. *svāras*), *сойть* ‘прадмет чарадзеіства’ (літ. *saītas*), *сонтокь* ‘зліццё’ (літ. *sántakas*), *тирель* ‘вязкае балота’ (літ. *tyrėlis*), *трокь* ‘прагаліна’ (літ. *trākas*), *ушкурь* ‘прымак; зяць’ (літ. *užkurys*), *шлойть* ‘схіл’ (літ. *šlaītas*), *шиль* ‘густы лес, бор’ (літ. *šilas*) і некаторых іншых, якім адпавядалі ў беларускай мове свае спрадвечныя найменні.

Большая частка пералічаных у гэтым змястоўным спісе лексем сустракаецца ў дзелах кнігах і дакументах, напісаных на беларускай мове на тэрыторыі этнічнай Літвы, дзе пісарамі ў судовых канцылярыях былі пераважна літоўцы. Безумоўна, словы такога тыпу нельга лічыць запазычаннімі, а можна кваліфікаваць як лексічныя сродкі, ужытыя пад уплывам літоўскай мовы. У адносінах да лексічнай сістэмы старабеларускай мовы гэтыя лексічныя адзінкі выступаюць як аказіяналізмы.

Такім чынам, як сведчыць разгледжаны матэрыял, літоўскі лексічны ўплыў на старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову аказаўся менш значным у параўнанні з польскім ці нават заходнееўрапейскім. Намнога актыўней запазычвала літоўскія намінацыі наша дыялектная мова, асабліва ў рэгіёне беларуска-літоўскага сумежжа.